© 2026 Arabian International Conference on Science,Technology and Innovation. All rights reserved.

FE’L NISBATLARINING NUTQIY VAZIFALARI

Alisherova Odina Izzatilla qizi
Turan International University O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Jonbo‘tayeva Zumradxon Abdujabborovna
Turan International University Filologiya kafedrasi dotsenti v.b(PhD)

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi fe’l nisbatlarining grammatik xususiyatlari va nutq jarayonidagi vazifalari tahlil qilinadi. Fe’l nisbatlarining fikrni ifodalash, harakat bajaruvchisini ko‘rsatish hamda gap mazmunini shakllantirishdagi o‘rni yoritiladi.

Kalit so‘zlar: fe’l, nisbat, aniq nisbat, o‘zlik nisbat, majhul nisbat, orttirma nisbat, birgalik nisbat, nutqiy vazifa, gap, grammatik shakl.

АННОТАЦИЯ. В данной статье анализируются грамматические особенности глагольных отношений в узбекском языке и их функции в процессе речи. Подчеркивается роль глагольных отношений в выражении мысли, указании на исполнителя действия и формировании содержания предложения.

Ключевые слова: глагол, отношение, определенное отношение, притяжательное отношение, пассивное отношение, винительное отношение, собирательное отношение, функция речи, предложение, грамматическая форма.

ABSTRACT. This article analyzes the grammatical features of verb voices in the Uzbek language and their functions within the process of speech. It explores the role of verb voices in expressing ideas, identifying the agent of an action, and shaping the meaning of a sentence.

Keywords: verb, voice, active voice, reflexive voice, passive voice, causative voice, reciprocal/comitative voice, communicative function, sentence, grammatical form.

KIRISH

Til insonlar o‘rtasidagi muloqotni ta’minlaydigan, fikr va his-tuyg‘ularni ifodalashga xizmat qiladigan muhim ijtimoiy hodisadir. Til tizimida har bir grammatik birlik muayyan ma’no anglatish bilan birga, nutq jarayonida ham o‘ziga xos vazifani bajaradi. O‘zbek tilining grammatik qurilishida fe’l alohida o‘rin tutadi, chunki u harakat, holat va jarayonni ifodalab, gapning mazmuniy markazlaridan biri hisoblanadi. Fe’llarning grammatik kategoriyalari orasida nisbat kategoriyasi harakatning bajaruvchi, harakat ta’siriga uchrovchi va boshqa ishtirokchilar bilan munosabatini ko‘rsatishi bilan ajralib turadi. Fe’l nisbatlari orqali so‘zlovchi harakatni kim bajarayotganini, harakatning bajaruvchiga qay darajada aloqadorligini yoki harakatni bajarishga boshqa shaxsning ta’siri mavjudligini ifodalashi mumkin. Masalan, “O‘quvchi matnni yozdi”, “Matn yozildi”, “O‘quvchi matnni yozdirdi” kabi gaplarda bir-biriga yaqin voqelik turli grammatik shakllar yordamida ifodalangan. Birinchi gapda harakat bajaruvchisi aniq ko‘rsatilgan, ikkinchi gapda esa e’tibor harakatning o‘ziga va uning natijasiga qaratilgan. Uchinchi gapda harakatning boshqa shaxs vositasida yoki uning topshirig‘i bilan bajarilishi anglashiladi. Fe’l nisbatlarining nutqiy ahamiyati faqat grammatik shaklni belgilash bilan cheklanmaydi. Ular matnning mazmuniy yo‘nalishini, gapdagi axborot taqsimotini va uslubiy xususiyatlarini ham

© 2026 Arabian International Conference on Science,Technology and Innovation. All rights reserved.

shakllantiradi[1]. Masalan, ilmiy va rasmiy matnlarda majhul nisbatdan foydalanish orqali jarayon yoki natijani oldingi o‘ringa chiqarish mumkin. Badiiy asarlarda esa o‘zlik va birgalik nisbatlari qahramonlarning harakati, o‘zaro munosabati va ruhiy holatini ifodalashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Mavzuning dolzarbligi fe’l nisbatlarini faqat nazariy grammatik kategoriya sifatida emas, balki jonli nutq va matn tuzilishida faol ishtirok etadigan til vositasi sifatida o‘rganish zarurati bilan belgilanadi. Nisbat shakllarining vazifalarini chuqur anglash o‘quvchilarning grammatik bilimlarini mustahkamlash, fikrni aniq ifodalash va matnni uslubiy jihatdan to‘g‘ri tuzish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Fe’l nisbati fe’l orqali ifodalangan harakatning bajaruvchi va boshqa ishtirokchilar bilan munosabatini ko‘rsatuvchi grammatik kategoriyadir. O‘zbek tilida nisbat shakllari fe’l negiziga muayyan qo‘shimchalarni qo‘shish orqali hosil qilinadi. Ushbu shakllar harakatning qanday tashkil etilganini, bajaruvchi va harakat ta’siriga uchrovchi ishtirokchilarning gapdagi o‘rnini anglashga yordam beradi. Nisbat kategoriyasining muhim xususiyati shundaki, bir fe’l negizi turli nisbat shakllarida qo‘llanib, mazmunan bir-biridan farq qiluvchi gaplarni hosil qilishi mumkin. Masalan, “bola yuvindi”, “ona bolani yuvdirdi” kabi gaplarda yuvish harakati bilan bog‘liq vaziyat turlicha ifodalangan. Birinchi gapda harakat subyektning o‘ziga qaratilgan bo‘lsa, ikkinchi gapda boshqa shaxsning harakatni amalga oshirishiga sabab bo‘lishi yoki uni tashkil etishi anglashiladi. O‘zbek tilida odatda aniq, o‘zlik, majhul, orttirma va birgalik nisbatlari farqlanadi. Aniq nisbatda harakat bajaruvchisi gapda bevosita ko‘rsatiladi yoki kontekstdan anglashiladi. O‘zlik nisbatida harakatning bajaruvchining o‘ziga qaytishi ifodalanadi. Majhul nisbatda harakat bajaruvchisi noma’lum, ahamiyatsiz yoki matnda ko‘rsatilmagan bo‘lishi mumkin. Orttirma nisbat harakatni boshqa shaxsga bajartirish yoki uning bajarilishiga sabab bo‘lish ma’nosini anglatadi. Birgalik nisbat esa harakatning bir necha shaxs tomonidan birgalikda yoki o‘zaro bajarilishini ifodalaydi[2]. Nisbat shakllari, odatda, fe’lning boshqa grammatik ko‘rsatkichlari bilan birgalikda qo‘llanadi. Masalan, “yozildi”, “yozilgan”, “yozilmoqda” shakllarida majhul nisbat ma’nosi zamon yoki sifatdosh shakllari bilan birga ifodalangan. Demak, fe’lning nutqdagi ma’nosi faqat nisbat qo‘shimchasiga emas, balki zamon, mayl, shaxs-son va gapning umumiy mazmuniga ham bog‘liq. Nisbat shakllarini to‘g‘ri aniqlashda faqat qo‘shimchaning mavjudligiga tayanish yetarli emas.

O‘zbek tilidagi fe’l nisbatlari harakatning bajarilishi va ishtirokchilar o‘rtasidagi munosabatni turli jihatdan ifodalaydi. Ularning har biri muayyan grammatik ma’noga ega bo‘lib, nutq jarayonida fikrni turlicha tashkil etishga imkon beradi. Aniq nisbat fe’lning maxsus nisbat qo‘shimchasisiz qo‘llanadigan, harakat bajaruvchisi odatda gapda aniq ko‘rinadigan shaklidir. Masalan, “Talaba kitob o‘qidi”, “O‘qituvchi mavzuni tushuntirdi” gaplarida harakatni kim bajargani ma’lum. Aniq nisbat kundalik muloqot, hikoya, ilmiy bayon va rasmiy matnlarda voqea-hodisalarni bevosita ifodalash uchun keng ishlatiladi[3]. O‘zlik nisbat harakatning bajaruvchining o‘ziga qaratilganini yoki uning holatida yuz berishini bildiradi. Bu nisbat ko‘pincha -n, -in, -l, -il kabi shakllar orqali hosil bo‘ladi, biroq qo‘shimchaning vazifasi fe’lning xususiyatiga qarab aniqlanadi. Masalan, “Bola yuvindi”, “Qiz tarandi”, “U kiyindi” gaplarida harakat bajaruvchining o‘ziga aloqador. O‘zlik nisbat kundalik nutqda insonning

[1] O‘zbekiston Respublikasi. “Davlat tili haqida”gi Qonun. 1989-yil 21-oktabr, amaldagi o‘zgartirishlar bilan. - Rasmiy elektron manba: LexUZ.

[2] Hojiyev A. O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasalishining nazariy masalalari. - Toshkent: Fan, 2010. - 256 b. (Fe’l va grammatik shakllarga oid bo‘limlar; aniq iqtibos sahifalarini nashr nusxasidan tekshirish lozim).

[3] Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. - Toshkent: O‘qituvchi, 2007. (Fe’l shakllari va so‘z tuzilishiga oid tegishli bo‘limlar).

© 2026 Arabian International Conference on Science,Technology and Innovation. All rights reserved.

o‘ziga qaratilgan harakatlarini ixcham ifodalashga yordam beradi. Majhul nisbat harakat bajaruvchisi gapda ko‘rsatilmagan yoki asosiy e’tibor harakat va uning natijasiga qaratilgan holatni bildiradi. U ko‘pincha -il, -in va ularning fonetik variantlari orqali hosil qilinadi. Masalan, “Hujjat tayyorlandi”, “Maktab ta’mirlandi”, “Maqola chop etildi” gaplarida harakatni kim bajargani asosiy axborot sifatida berilmagan. Bu shakl, ayniqsa, rasmiy hujjatlar, ilmiy matnlar, xabarlar va yo‘riqnomalarda keng uchraydi. Orttirma nisbat harakatni boshqa shaxsga bajartirish, harakatning amalga oshishiga sabab bo‘lish yoki uning bajarilishini tashkil etish ma’nosini ifodalaydi. Ushbu nisbat -t, -dir, -tir, -giz, -qiz, -kaz, -kiz kabi qo‘shimchalar yordamida hosil bo‘lishi mumkin. Masalan, “Ona bolaga kitob o‘qitdi”, “Usta ishchilarga devorni bo‘yattirdi” gaplarida harakatning amalga oshirilishiga boshqa shaxsning ta’siri bor. Orttirma nisbat buyruq, topshiriq, boshqaruv va kundalik muloqotda muhim ahamiyatga ega. Birgalik nisbat harakatning bir necha shaxs tomonidan birgalikda yoki o‘zaro bajarilishini ifodalaydi. Ko‘pincha -ish, -sh qo‘shimchalari bilan hosil qilinadi. Masalan, “Bolalar o‘ynashdi”, “Do‘stlar maslahatlashdi”, “Ular uzoq suhbatlashdilar” gaplarida harakat bir necha ishtirokchi bilan bog‘liq. Ayrim fe’llarda birgalik nisbat o‘zaro harakat ma’nosini kuchliroq bildiradi, boshqalarida esa harakatning birgalikda bajarilishini anglatadi. Fe’l nisbatlarining ushbu turlari nutqda bir-birini to‘ldiradi[4].

Fe’l nisbatlari nutqda, eng avvalo, harakat bajaruvchisi va harakatning boshqa ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabatni ifodalash vazifasini bajaradi. Gapda qaysi ishtirokchi asosiy o‘ringa chiqarilishi nisbat shakliga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Masalan, “Komissiya hujjatlarni tekshirdi” va “Hujjatlar tekshirildi” gaplari bir voqeani turli nuqtayi nazardan ifodalaydi. Birinchi gapda tekshiruvni amalga oshirgan komissiyaga e’tibor qaratilgan, ikkinchi gapda esa hujjatlar va tekshiruv natijasi oldingi o‘ringa chiqqan. Bu xususiyat fe’l nisbatlarining axborotni taqsimlashdagi rolini ko‘rsatadi. So‘zlovchi tinglovchi uchun qaysi ma’lumot muhimligini hisobga olib, gapni turlicha tuzishi mumkin. Agar harakat bajaruvchisi muhim bo‘lsa, aniq nisbat qulay hisoblanadi. Agar bajaruvchi ma’lum bo‘lmasa yoki uni aytish zarurati bo‘lmasa, majhul nisbatdan foydalanish mumkin. Natijada grammatik shakl nafaqat harakatni ifodalaydi, balki matndagi asosiy axborotning qanday taqdim etilishiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Fe’l nisbatlari gaplarning mazmuniy aniqligini ta’minlashda ham muhimdir. Masalan, “O‘qituvchi o‘quvchiga matnni o‘qitdi” gapida o‘qituvchi harakatni tashkil etuvchi yoki unga sabab bo‘luvchi shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. “O‘quvchi matnni o‘qidi” gapida esa harakatni bevosita bajaruvchi o‘quvchidir. Nisbat shakllarini noto‘g‘ri tanlash yoki ularning ma’nosini farqlamaslik gap mazmunini o‘zgartirib yuborishi mumkin. Matn tuzilishida majhul nisbatning o‘ziga xos imkoniyatlari mavjud. Ilmiy maqolalarda “Tajriba o‘tkazildi”, “Natijalar tahlil qilindi”, “Xulosa chiqarildi” kabi gaplar jarayonni yoki natijani bayon qilishga xizmat qiladi. Bunday shakllarda muallif yoki bajaruvchi ikkinchi darajaga o‘tib, tadqiqotning o‘zi va uning natijalariga urg‘u beriladi. Biroq majhul nisbatni haddan tashqari ko‘p qo‘llash matnni sun’iy yoki og‘ir qilishi mumkin. Shuning uchun uni aniq nisbat bilan o‘rinli uyg‘unlashtirish lozim. O‘zlik va birgalik nisbatlari badiiy matnlarda voqealar tasvirini jonlantiradi. “Qahramon kiyinib, ko‘chaga chiqdi” jumlasida o‘zlik nisbat harakatning qahramonning o‘ziga aloqadorligini ifodalaydi[5]. “Bolalar suhbatlashib, kulishdi” gapida esa birgalik nisbat ishtirokchilar o‘rtasidagi muloqotni va umumiy faoliyatni ko‘rsatadi. Bu shakllar voqealarni ixcham

[4] Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. - 416 b. (Morfologiya va fe’l kategoriyalariga oid bo‘limlar).

[5] Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta’lim maktablari uchun darslik. - Toshkent: ma’lum sinf va nashrga qarab. (Fe’l va nisbat mavzusi tegishli sinf darsligidan foydalanib aniqlashtiriladi).

© 2026 Arabian International Conference on Science,Technology and Innovation. All rights reserved.

ifodalash bilan birga, matnning tabiiyligini ham ta’minlaydi. Orttirma nisbat esa sabab, topshiriq va boshqaruv munosabatlarini ifodalashda muhim o‘rin tutadi. Masalan, “Rahbar xodimlarga hisobot tayyorlatdi” gapida harakatni bajaruvchi xodimlar bo‘lsa-da, uning amalga oshirilishini rahbar tashkil etgan.

Fe’l nisbatlarining uslubiy imkoniyatlari ularning turli nutq uslublarida qo‘llanishida yaqqol ko‘rinadi. Har bir uslubning maqsadi va kommunikativ vazifasi mavjud bo‘lib, nisbat shakllari ana shu maqsadga mos ravishda tanlanadi. Masalan, so‘zlashuv uslubida aniq, o‘zlik, orttirma va birgalik nisbatlari kundalik voqealarni ifodalashda faol ishlatiladi. Ilmiy va rasmiy uslublarda esa majhul nisbat jarayonlar, tartiblar va natijalarni bayon qilishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ilmiy uslubda fikrning xolis va izchil bayon etilishi muhimdir. Shu sababli “Tadqiqot natijalari o‘rganildi”, “Ma’lumotlar taqqoslandi”, “Tajriba davomida kuzatuv olib borildi” kabi gaplar ko‘p uchrashi mumkin. Bunda asosiy e’tibor muayyan shaxsga emas, bajarilgan ish va olingan natijaga qaratiladi. Shunga qaramay, ilmiy matnni aniqroq qilish uchun zarur o‘rinlarda faol bajaruvchini ko‘rsatish ham maqsadga m vofiqdir. Rasmiy uslubda majhul nisbat ko‘rsatmalar, hisobotlar va hujjatlarda uchraydi. Masalan, “Ariza ko‘rib chiqildi”, “Yig‘ilish bayonnomasi tasdiqlandi” kabi gaplar ishning bajarilganini va uning holatini ifodalaydi. Biroq rasmiy matnda mas’ul shaxsni ko‘rsatish zarur bo‘lgan hollarda aniq nisbatdan foydalanish lozim. Aks holda, harakat uchun kim javobgar ekanligi noaniq qolishi mumkin. Badiiy uslubda nisbat shakllari tasviriy va ifodaviy imkoniyatlarga ega. Yozuvchi qahramonning harakatini, uning boshqa shaxslar bilan munosabatini yoki voqeaning qanday kechayotganini turli nisbatlar orqali ko‘rsatadi. Masalan, “Qahramon eshikni ochdi” jumlasi bajaruvchini oldingi o‘ringa chiqarsa, “Eshik ochildi” jumlasida voqeaning o‘zi asosiy axborotga aylanadi. Muallifning bunday tanlovi matnning mazmuniy yo‘nalishi va tasvir usuliga ta’sir ko‘rsatadi. Ta’lim jarayonida fe’l nisbatlarini o‘rgatish o‘quvchilarning grammatik bilimlari va nutqiy savodxonligini oshirishga yordam beradi. Bunda faqat nisbat qo‘shimchalarini yodlatish bilan cheklanmasdan, bir fe’lni turli nisbatlarda qo‘llab, gaplar mazmunidagi farqlarni taqqoslash maqsadga muvofiq. Masalan, “Bola rasm chizdi”, “Rasm chizildi”, “Bola ukasiga rasm chizdirdi” kabi gaplarni tahlil qilish orqali o‘quvchilar harakat bajaruvchisi va harakatning tashkil etilishi o‘rtasidagi munosabatni yaxshiroq tushunadilar. Amaliy mashqlarda matndan fe’llarni topish, ularning nisbatini aniqlash, bir nisbatdagi gapni boshqasiga aylantirish va uslubiy farqlarni izohlash topshiriqlaridan foydalanish mumkin. Masalan, “Ishchilar binoni ta’mirladi” gapini “Bino ta’mirlandi” shaklida o‘zgartirib, harakat bajaruvchisining qay tarzda ifodalanganini muhokama qilish foydali.

XULOSA

Fe’l nisbatlari o‘zbek tilining muhim grammatik kategoriyalaridan biri bo‘lib, harakatning bajaruvchi va boshqa ishtirokchilar bilan munosabatini ifodalashga xizmat qiladi. Aniq, o‘zlik, majhul, orttirma va birgalik nisbatlari o‘ziga xos ma’no xususiyatlariga ega. Ular yordamida harakatning kim tomonidan bajarilgani, kimga qaratilgani, boshqa shaxs ta’sirida amalga oshirilgani yoki bir necha ishtirokchi tomonidan bajarilgani ifodalanadi. Maqolada ko‘rib chiqilganidek, nisbat shakllari faqat grammatik vazifa bilan cheklanmaydi. Ular nutqda axborotning taqsimlanishi, gapning mazmuniy markazi va matnning uslubiy xususiyatlariga ham ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, majhul nisbat ilmiy va rasmiy matnlarda jarayon hamda natijani oldingi o‘ringa chiqarishga yordam bersa, o‘zlik va birgalik nisbatlari harakatning bajaruvchiga aloqadorligini yoki ishtirokchilar o‘rtasidagi munosabatni ko‘rsatadi. Orttirma nisbat esa harakatni tashkil etish, bajartirish yoki uning yuzaga kelishiga sabab bo‘lish ma’nolarini ifodalaydi. Fe’l nisbatlarini to‘g‘ri qo‘llash uchun ularning qo‘shimchalarini bilish bilan birga, mazmuniy farqlarini ham tushunish lozim.

© 2026 Arabian International Conference on Science,Technology and Innovation. All rights reserved.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasi. “Davlat tili haqida”gi Qonun. 1989-yil 21-oktabr, amaldagi o‘zgartirishlar bilan. - Rasmiy elektron manba: LexUZ.
2. Hojiyev A. O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasalishining nazariy masalalari. - Toshkent: Fan, 2010. - 256 b. (Fe’l va grammatik shakllarga oid bo‘limlar; aniq iqtibos sahifalarini nashr nusxasidan tekshirish lozim).
3. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. - Toshkent: O‘qituvchi, 2007. (Fe’l shakllari va so‘z tuzilishiga oid tegishli bo‘limlar).
4. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. - 416 b. (Morfologiya va fe’l kategoriyalariga oid bo‘limlar).
5. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta’lim maktablari uchun darslik. - Toshkent: ma’lum sinf va nashrga qarab. (Fe’l va nisbat mavzusi tegishli sinf darsligidan foydalanib aniqlashtiriladi).
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008. (Fe’llarning ma’nosini va qo‘llanishini aniqlash uchun).
7. O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari. - O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi 339-son qarori bilan tasdiqlangan.
8. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. - Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. (Grammatik kategoriyalar va fe’l shakllariga oid bo‘limlar).
9. O‘zbek grammatikasi. I tom: Morfologiya. - Toshkent: Fan, 1975. (Fe’l kategoriyalari, jumladan nisbat shakllariga oid bo‘limlar).